

VIII.

(1567.) A Szentháromság fölötti hitvita a zsinatokon és sajtóban. Melius és Dávid Ferencz. A nemzeti nyelv döntő befolyása a reformatio sikerére. „*A hamis és igaz Egy Atya Isten, ennek Fia és a Szentlélek igaz ismerete*“ című könyv *) hatása. A küzdelem tulzása mindkét részen. Az unitárius tanok gyors terjedésén való köz megdöbbenés.

A mint az 1566. év hitvitáinak sarkelve a Szentháromságnak oly meghatározására törekvés volt, a miben Dávid F. és Melius híveikkel együtt megnyugodjanak: úgy az 1567-diekben az egyik félnél e tanok megszilárdítása, másiknál a tiszta istenegységi eszme útjának egyengetése volt. Innen van, hogy a maros-vásárhelyi zsinati közös határozatok, a miknek kiegyezést kell vala eredményezni, szétválás okává, új meghasonlás forrásává lettek. A mint látók, magukat a végzéseket az egyik fél egy, másik másképen adta ki, igazolva, hogy a fejedelem előtt folyt vitában, a helyzet kényszerű nyomása alatt elfoglalt közös hitalapot a szétoszlás után elhagyva, mindenik saját álláspontjára tért vissza. Dávid F. még mind híven a különböző nézetek kiegyeztetettségét: a lehetőségig az ő nézeteinek érvényesítése mellett arra törekedett is; csak így érthető meg a thordai és fejevári szabadelvű és a maros-vásárhelyi orthodox határozatok és hitvallások neve alatt megjelentése, ha csak — a mint fennebb már érintettem — az utóbbi nem meghátrálás volt. Azonban nem sokára a valót megtudta. A bekövetkezett tények bizonyítása szerint a kedélyekben a meghasonlás már ekkor végbe ment volt. Melius és Dávid F. maguk felfődték a nézetek kiegyeztetetlenségét, midőn az első azt írta ¹⁾: „hogy ők 1566. febr. 24. a Dávid F. nézetein levők eretnekségeit megczáfolván, elveik aláírására szoritották, a miről írásuk van“; a zsinat ellenben czáfoló iratában ²⁾ a királyt és egyházat hívta bizonyosságul ennek helyreigazítására, mert köztudomásu — ugymond: „hogy a dolog máskép történt, a vita után Melius biratott rá a kiegyezésre s a Dávid F. nézeteit valló zsinati föltételek elfogadására.“

Meliust hitfelei bizalma s önerőérzete a küzdterről 1564. letünt Kálvin után — úgy látszik — itt a Tisza-Duna mentében az ő reformatori küldetésére vélte hivatottnak. Birta annak vallásos érzületét, vasakarátát, munkagyőző erejét s véleménytürelmetlenségét, de nem theologiai mélységét és önállóságát, logikája hatalmát s alkotó lángeszét; ezenkívül azon nagy különbség volt közöttük, hogy míg annak, mint a genfi köztársaság tényleges fejének, mondhatni a protestáns világ pápájának befolyása kiterjedett Angol-, Skót-, Francia-, Német-, Lengyel- és Magyarországra, terjesztve nevét s hitrendszerét, oktattva,

*) *Egyháztörtén. Emlékek.* II. Dávid F. irodalmi emlékei X. szám.

¹⁾ *Lampe* . . . 178. 1.

²⁾ *Refutatio Scripti Petri Melii* . . . K ív, K_{1j} 2. oldal.

buzdítva hitfelekezete bajnokait, üldözve az ellenvéleményűeket, kiirtani igyekezve a vele ellenkező nézetű eretnekeket, főként pedig a kik Serveto tanait helyeselve, emléke iránt rokonszenvvel viseltettek: addig ez csak Magyarország és Erdély egy részében kívánt ily hatalmat gyakorolni — a mint ezt róla később a fejedelem maga mondotta — megfosztva az észet a szabad vizsgálódás jogától, ott akart a sziveken és lelkiismereteken uralkodni. Ő már 1566. oly veszélyesnek nyilatkozta a fejedelem előtt Blandratát, a kinek tanai mellett a keresztény vallás nem állhat fenn, kit még *egy államban sem türtek meg*. Ily szándékkal vett részt a fejevári vitában, a hol azonban Dávid és Blandrata nézetei győztek, az ő állásuk megerősödött az udvarnál, tekintetök az országban. Más útra tért tehát. A Tiszán tuli papságot 1567. febr. 24-re Debreczenbe zsinatra hívta meg; ott volt Károlyi Péter és Skaricza Máté is, kik Kolozsvárról nem rég távoztak el, Dávid F. irányában idegenségnél többet vive magukkal s a dolgok ottani állapotáról társaikat felvilágosítván. A zsinati viták tárgyát és szellemét mutatja az ott költ, Genf példája nyomán minden pap által aláírva még azon évben kiadott 12 pontból álló *Debreczeni rövid Hitvallás* ¹⁾, melynek 1) pontja tanít az egy Istenről, 2) a Szentháromságról, 3) a Közbenjáróról. . . . 12-dikben a Sabellianusok érvei czáfoltatnak. . . . Név nincs említve, de a személyeskedő irmodor és gúnyos vonatkozások mutatják, hogy Dávid F. és követői vannak értve. Nehányat idézek, hogy itélni lehessen Melius theologiai érvelése, urbanitása és vitamodora felől, a mi egyébkint azon kornak ismertető jelleme s a reformatio szenvedélyesen vivott harczában tán természetes is volt. Egy helyen így okoskodik: „Mint az Atya élete magában van, úgy adott életet a Fiúnak, a minő az, olyan ez is, nem mint a Servetot követő *d . . . nók* mondják, hogy a Fiu az Atyában van. ²⁾ Más helyt a magyar nyelv erélyéből [*energia*] bizonyítja az állat- és személy-név meglétét. Ugy van — jegyzi meg Dávid F. az izraeliták már akkor magyarul beszéltek. Tovább ismét az előbbi gúnyos jelzővel zárja be egy syllogismusát; ³⁾ sőt ugyan ezt harmadik okoskodásánál is ismétli. Mózes V. könyve 20. részében — ugymond — a Jehova *Elohim*-nak iratik, ez pedig az Atya, Fiu és Szentlélek, tehát egy Jehova, mert mindhárom egy a bizonyágtételben; *hazugok* tehát Serveto követői, kik tagadják, hogy az egy Isten három. ⁴⁾ Egy más helyen — Dávid F. szerint — azt mondja: Pál az Igéről szól a Filippibeliekhez írott levél 2. rész 6. v., midőn írja, hogy öröktől fogva való és Isten formájában létezett; azután két Fiuból egy Krisztust alkot, egyik, a ki az Atyával öröktől fogva egyenlő volt, másik, a ki az időben való; ez kisebb; egyik, a ki magát megalázta, másik, a ki nem. Vétkesen cselekesznek tehát a Servetot követő *csizmadiák* — jegyzi

¹⁾ *Brevis Confessio* pastorum ad synodum Debrecini 24.; 25., 26. febr. A. D. 1567. celebratam convocatorum. Debrecini. Excudebat Michael Török A. D. 1567. 4-o.

²⁾ *Refutatio Scripti Petri Melii* . . . E ív, 1. levél 2. oldal.

³⁾ „ „ „ „ . . . H ív, Hij levél 2. „

⁴⁾ „ „ „ „ . . . K ív, Kiiij levél 1. „

meg Melius — a kik az Isten fiát az ember fiától nem különböztetik meg. ¹⁾ Az állat szónak a szentírásban meglétét a Kolossebeliekhez irt levél, 2. r. 9. v. bizonyítja, hol ez van : az Isten minden teljessége lakozik Krisztusban ; testi annyit tesz mint állati, innen következik, hogy az istenség vagy is az állat szó betü szerint meg van a szentírásban ; *hazudnak* tehát a Servetóval tartó *k . . . ák*, a kik ezt tagadják. ²⁾ Egy helyen a Szentlélekről így okoskodik : A Szentlélek egy Istennek, egy Urnak mondatik sok helyen az ó és új testamentumban, tehát tévednek a *csizmadia k . . . ák*, kik azt állítják, hogy a Szentlélek betü szerint egy Istennek és Urnak nem mondatik. Dávid F. mindezeket *k . . . a-bölcsességnek* [*canina sapientia*] nevezve, csak annyit jegyzett meg : ne terheltessek az olvasó a Melius által idézett szentírásbeli helyeket megnézni s azután itélni felőle, mily arczczal mert ilyeket állítani! ³⁾

E hitvallást Melius ugyanazon évben kiadta magyar nyelven is. ⁴⁾ Ugyanazon zsinat, Kálvin nyomán indulva, az egyház belső szervezetét és a papok irányában a fegyelmi eljárást szabályozó LXXIV. pontu egyházi rendszabályt alkotott, melyet a Tiszavidéken levő összes reformált egyház aláírt s rá megesküdt, miből később kivonat is készült. A latin szövegü hitvallást Melius II. János [*Zsigmond*] Magyarország választott királyának ajánlta 1567. jun. 28., mint az igaz egyház táplálójának és védőjének, az *egyházból kiátkozottak és Antikrisztust valló eretnekek kárhoztatójának és kiirtójának* ; a magyar kiadást pedig jul. 18-ról : „a magyarországi jámbor keresztyén áros népeknek, a kik Debreczenben, Szombatban, Kassán és Váradon laknak, azért, *hogy tétova járván, a Szentháromságot tagadó eretnekek száját betömjék.* Ezeket — ugymond — noha az Isten szava győzi meg először, de az önnön irások, végezések, kit kinyomtattak, a vásárhelyi végezés, a Katekizmus, kit tavaj 1566. nyomtattak, kiben az egy Istent, Atyának, Fiunak és Szentléleknek vallják, vallják a Szentháromságot, hogy a Krisztus állat szerint örökké született Isten fia, Atyjával egyenlő, a Szentlélek bizony Isten, állatja, valósága van, az Atyával, Fiúval egyenlő, noha most immár tagadják, ebből is eretnekségek [*hogy nádak, vázak, fővényen épültek, üstökös csillagok* Apoc. 8. 9.] meglátszik, nincs igaz fundamentomok.“ ⁵⁾ A mit a két ajánlat csak ohajtásképen fejez ki, mintegy sugalmazva a királynak, izgatva rá a népet, az egyházi rendszabályok kötelező törvénynyé emelték. Az 5-ik czikkben nyilván ki van mondva : *az eretnekek megkövezése*, a 6-ikban : minden uralkodó, tehát II. János erdélyi fejedelem is fel van híva, *a Sabelliust, Ariust, Photinust és Servetot követők eretnekségének, a Krisztus és Szentlélek istensége tagadóinak megbüntetésére*, a kiknek eretnek nézetei — mint a 61. czikk szól — naponként, sőt óránként változnak, kik — a 64.

¹⁾ *Refutatio Scripti Petri Melii . . .* Z ív, Z levél 1 oldal.

²⁾ „ „ „ „ . . . H ív, Hij levél 1 oldal.

³⁾ „ „ „ „ . . . U ív, Umj levél 1 oldal.

⁴⁾ *A Debreczenbe összegyűlt keresztyén prédikátoroknak igaz és szentírás szerént való vallások.* Debreczenben nyomtattatta Töröc Mihál, 4-edrét 1567.

⁵⁾ Főtiszteletü *Révész Imre* ur 1878. febr. 18. levele mellékletéből.

czikk szerint — mint az Isten egysége, állata és háromsága, a Fiu és Szentlélek istensége ellen tanítók — *miután az igaz tanok védői által törvényesen megczáfoltattak és elítéltettek, istenkáromló bűnösök és eretnekeként az egyházból kizárandók, s a világi hatalom által pallós-jognál fogva megölendők.* ¹⁾ . . . Téves felfogása a helyzetnek és viszonyoknak. A mit Genfben Kálvinnak ki lehetett vinni, Erdélyben, melynek szabad alkotmánya s politikailag legműveltebb nemessége volt, az új tanok felé pedig leginkább ez és a szabad székely nép hajolt, kísérletnek is vakmerő. *Önálló ország autonom jogu papsága felett egy külsőnek akarni itélni!* . . . Hogy a zsinat folyamáról és végzéseiről teljes ismeretünk legyen, ismernünk kell Melius egybehívó levelét és vitatételeit. Az első még nincs fölfedezve; Bod Péter egyik műve ²⁾ ez iránti közléséből, főleg pedig tartalmából úgy jő ki, mintha a Lampe által közölt 1567. december 14-ki keletü szikszó-debreczeni zsinati egybehívó ³⁾ lenne az; de én azt Dávid F. egyik vitairata ⁴⁾ előszavaiból következtetve, 1568-n tartottnak vagy megtartani szándékoltnak gondolom s tárgyalását a következő évre is soroztam. A vitatételeket fentartotta Lampe ⁵⁾, s ezeknek már czíme súlyos kárhoztatást fejez ki az ellenfél irányában. „A Szentírásokból vett igaz tételek [*Propositiones*] — így hangzik az — az egy Istenben levő egységről és háromságról a Sabellius és Socinus tévelygéseitől megfertőztetett eretnekeknek szörnyeszméi [*monstra*] ellenében, kitüzve az említett debreczeni zsinatra.“ Hét tételbe van összevonva Melius hitvallása, melyet ugyanannyi ellentétel [*Antithesis*] követ. Minthogy az egyházé az, a mit a zsinat elfogadott, az pedig, mint szintén a Dávid Ferenczé is, ennek czáfoló művében előfordul, itt csak néhány jellemzőbb vonást említek meg belőle. Az I. hittételben éles kárhoztatás van kimondva azokra, kik az Atya Istent úgy tanítják, hogy egységéből az Ige és Szentlélek ki legyen zárva; a II. visszaútasítja Melius, Sabelliust, Photinust és Samoseta Pált, kik az Atya Istenbe zárják az egész istenséget; a III-ikban kárhoztatja Ariust, Serveto-t és társaikat, kik az egész istenséget az Atyának tulajdonítván, attól a Fiut és Szentlelket mintegy megfosztják; a IV-ikben hazugoknak mondja, kik a Krisztust, Isten testben megjelent és nem tulajdon fiának mondják; az V-ikben kárhoztatja, kik a Fiunak véges kezdetet [*initium finitum*] tulajdonítanak s az istenségben való egyenlőséget tőle elveszik; a VI-ikban visszaútasítja a Servetot követők hazugságát, a kik tőlük a valóság, állat és személy nevezeteit el akarják vitatni; a VII-ikben kárhoztatja Nestoriust és Ariust, kik Isten egy-szülött fiát önlétünek tanítják, mert az Atya soha nem volt a Fiu nélkül, az Ige azért Isten és Jehova, mert Isten fia. ⁶⁾ Itt az idegen nem-

¹⁾ Látható: *Canones Meliani* vagy *Articuli Majores* . . . czímű könyvben.

²⁾ *Historia Unitariorum* . . . 27. l.

³⁾ *Lampe* . . . 176—178. ll.

⁴⁾ *Refutatio Propositionum Petri Melii non inquirendae veritatis ergo, sed ad contendendum propositarum* . . . Előszó kezdete.

⁵⁾ *Lampe* . . . 164—169. ll.

⁶⁾ *Lampe* . . . 146—169. ll.

zetbeli régi s mai korbéli újítók neve alatt Dávid F., Blandrata és a velök egynézetűek vannak leplezetten megtámadva s poraikban régóta pihenő szabad gondolkozásuak emléke bélyegeztetik meg csak azért, hogy a kárhoztatás sebezze az élöket. . . .

Az ellött nyil talált. A harc Debreczen és Kolozsvár-Gyulafejérvár, a Tiszán tuli és inneni Magyarország és Erdély magyarsága s székelysége között elkezdődött a zsinatokon és sajtóban, szóval és tettel, mindkét fél legjobb erőivel. Az egyik fél sor-élén Melius állott, kit a későbbi kor irói magyar Athanaziusnak és magyar Kálvinnak neveztek, a másikon Dávid F. az erdélyi hitviták fényesen kimagasuló alakja, önmaga által teremtett nagy nevével s távoli országokra kiterjedt hírével. . . . Melius nem várta a dolgok tovább fejlődését, maga nyult az idő kerekéhez, visszaforditni akarva azt, vagy más irányba terelni, nem engedve időt az ellennézetek terjedésére; czélja volt, hogy Dávid F.-et és társait legyőzze, a saját hatáságu ünnevelt főpapot, hatalmas hittudóst és dialektikust elnémitsa, ugy, mint — nem erkölcsi piron-ság nélkül — elnémitotta az ő egyházi hatásága alatt álló Arany Tamást és Egri Lukácsot. A nemesség nagy része még Erdélyben is Kálvin nézetű volt, nyiltan kevesen tértek át, de sokan ingadoztak; a debreczeni zsinat irányában a püspöki egybehívó és vitatételek nyers hangja s bántó modora által a papság és a nép között nagy érdeklődés volt költve, mit a zsinati viták és nyomtatványok még fokoztak; a fejedelemnek a fegyverjog használására, a népnek hitelvei mellett maradásra felhívása, itthon két nagy superintendentia küzdésre feltüzelt gazdag, bátor és beszédes papsága, a külföldi egyetemeken tanuló számos nemes és papságra készülő ifju élénk érdeklődése, kik Wittemberg és Genf theologusait a Magyar- és Erdélyországban történő vallási mozgalmakról folyvást értesítették, igen találó fegyverek s a czél biztos eszközei voltak Melius kezében. E felett felsőségi vágya, theologiai ismeretei túlbecsülése, írásainak epés és sértegető, néha túlságos éles modora, a mi a köznép előtt neki tekintélyt, szavának súlyt szerzett, s kivált ha gyöngé és félénk ellenfélre talált, azt a küzdelemtől is visszariasztotta, állását erőssé tette. Dávid F. azonban nem tartozott ezek közé, ügye nemes ügy, ő annak méltó bajnoka volt; de a tényleges viszonyokban rá nézve nagy nehézségek rejlettek. Ő ekkor még csak Erdélyre támaszkodhatott, melynek szász népe, Kolozsváron kívül, Luther tanaihoz ragaszkodott, az oláhok kívül maradtak a reformatio mozgalomkörén, a magyarok és székelyek külsőleg Melius hitnézeteit vallották, tehát egy, a törvény által biztosított hitfelekezethez tartoztak. Országgyűlési végzések s kormányi tények igazolták ugyan, hogy az udvarnál a többség, a vármegyéken és székekben a nemesség, nagyobb városokban a polgárság, sőt a papság közt is számosan voltak titokban Dávid F. nézetein; az utóbbi évek szentháromsági vitái is kétségtelenül egészen átmeneti jellegűek voltak, oly értelmezését adván a valódi háromságnak, mely az isten-egységi tanoknak akarva nem akarva útját egyengette, hidul szolgálva arra, hogy azok mihamarább nyilvánosságra jöjjenek, ha lehet megrázkodás nélkül, s vallói

a forrongó nagy sokaság közül kiválva, új hitfelekezetté alakulhassanak. De a régítől eltérés, a változtatás mindig bajos, s Dávid F.-re nézve annál inkább az volt, mert hirtelen jött; ő Kálvinhitű felekezetének superintendense, a születendőnek első papja volt, kinek tehetségei, állása és népszerűsége irigységet, gondolkozásmódjának és vallásos meggyőződésének a kor szelleme által követelt többszöri változása miatt boszut és gyűlölséget költött fel ellenei szívében. Ehez járult a magyarnak a létezőhöz, a megszokotthoz ismeretes ragaszkodása. A papság állása szintén kényes volt. Ha maga az új hitnézeteket fogadja el, hívei elállhatnak tőle. Ez eshetőséggel számolniok kellett; de az eredmény csak a tényleges lépés után volt megtudható, a mikor — ha az balul üt ki — a téves lépés személyes ártalmi jóvá tehetőek nem voltak. Mozduljanak? Megálljanak? e végzetes kérdés előtt állott az egész papság. . . . E sok nehézség daczára volt Dávid F.-nek egy egészen biztos és meghitt kis köre, részint tekintélyes társadalmi állásu, részint tudós férfiakból álló, a kikkel ő évek óta egyetértett arra nézve, hogy a pápai hatalom megtörése, az egyházba becsuszott visszaéléseknek a szerzetes élet és papság állapotjának reformja, az eklézsiái önkormányzat, az isteni tisztelet külsőségei: ima, ének, prédikáció és a kisebb hittani kérdések, keresztség, urvacsora sat. megtisztítása immár be levén végezve: a további reformationnak magasb irányt kell adni, a szertartásokat egyszerűsíteni s nemzeti alapra fektetni, az embernek Istenről és a hozzá való viszonyról, Krisztusról, a kereszténység megalapítójáról észszerűbb felfogást állapítani meg, a közfigyelmet az apostoli korszakbeli keresztény egyházi élet visszaállítására, az emberi szívben a szeretet, jócselekedetek, egy tisztultabb erkölcsi érzet és nemesebb kedély-élet föllevenítésére és megalapítására fordítani. Ez eszmék uralják Dávid F. egész lényét, áthatják gondolatait; kitűnik ez egyházi beszédeiből, meglátszanak elméleti és vitairatain, vezérlik tetteiben, vigasztalják és fenntartják válságos küzdelmei között. Ez időtől fogva egész élete e nagy és dicső keresztény czélnak volt szentelve. A szinte két évtizedre terjedt szünteleni tanulás, sok jónak és rossznak tapasztalása, a folytonos küzdés, dicsőségei és gyaláztatása elkészítették lelkét e nagy feladatra; számot vetett annak nehézségeivel, akadályait megismerte, tudta előre a bekövetkezendőket, mert ismerte az előtte élt s hozzá és a közjó iránt hasonlóul érző és gondolkozó jeleseknek élettörténetét s martyrsorsát, a miben a magáét is mintegy előre visszatükrözve és megírva látta; mindezek megedzették, lelkét elkészítették a történendőkre, s kibékítvén a jelennel és jövővel, őt határozott cselekvésre birták. Dávid F. egész nagyságában felfogta a debreczeni hitvallás által teremtetett új helyzetet; látta, hogy ez a reformatio ügyét Erdélyben, Magyarországon, sőt azon túl más országokra is kihatólag a legválságosabb pontra juttatta, hogy a megállás vagy haladás, a mozgalom elnyomása, vagy tovább fejlődésének biztosítása lét- és nemlét-kérdés. Nyilvános tettei és írásai mutatják, hogy a király kegyét teljesen birta, s ezt méltán; mert fejedelmi székének erős támasza volt; nemzetsége hírnevét s királyi nagylelkűségét ma-

gasztalta; művei mint a tudomány Mecenasát mutatták be a világnak, s előszavaiban az igaz kegyelet bensőségével szólt mindig felőle. Meg kell azt neki adnunk, hogy tudott bánni királya ifju szívével, melynek lehetlen volt kegyelmes hajlandóságra nem ébredni irányában. Itt van a főforrása Dávid F. befolyásának. Ő fejedelmi urát a teendőkről mindannyiszor értesítette, s az szándékainak előre meg volt nyerve. Hasonló volt Blandrata befolyása is, mi a fejedelem változó egészségi állapotában találja okát; s hihető, hogy Kálvin üldözésének emléke benyomásai alatt e férfi is ösztönözte, hogy Dávid F. a harczot elfogadja. . . . Ő erre a kellő tulajdonokat bírta. Neve a hazában s a hazán kívül ismeretes volt; nézeteit Magyarországon is sokan vallották; Arany Tamás és Egri Lukács véleményfelei voltak; saját körében s egyházában Kárádi Pál, Válaszuti György, Basilius István, Gyulai Pál, később Sommer János, Palaeologus Jakab tisztelői s barátai, a főrendek közül kanczellár Csáki Mihály, a fejedelem csaknem mindenható első tanácsosa Békes Gáspár, Hagymási Kristóf, Pókai Jakab, Mikola Ferencz pártfogói. A védelem terve és fegyverei ügyesen voltak kigondolva, s méltóságos nyugalommal, megdöböntő eredménnyel fölhasználva. Ez évi egész küzdelmökben alig volt egyikét eszköz indokolatlanul használva, ez is azért, mert pártfogójuk a király, jelszavuk a haladás levén s lobogójuk „*Egy Isten*“ felirata oly vonzó és népszerű, mely egészen megfelelt a kornak s egyezett a magyar szabadságszeretettel — győzelmük előre látható volt.

A király ez évben adott nekik Gyula-Fejérváratt könyvnyomtatási szabadalmat, gazdagon fölszerelt könyvnyomdát; hozzá szedőket és metszőt külföldről hozatott Hoffhalter Rafael, valódi nevén [Skrzetuski] lengyel nemes volt a felügyelő, kit a jezsuiták gyaláztak, a rövidlátás és vallási elfogultság elítélt; de a ki méltó arra, hogy a magyar nemzeti irodalom, a gondolat és lelkiismeretszabadság baráti, csodálva öndaadását s tanulási türelmét, mely őt egy ismeretlen nyelven, kezdő szedőkkel, oly szép kiadványok létesítésére képesítette, hálás emlékezetben őrizték meg nevét. Ez intézet magyar és latin nyomtatványai dicsőségére válnak ama kornak s alkotóinak. . . . Dávid F. és elvtársai nem csak segélyül vették a sajtót, de annak nemzeti irányt is adtak, minden nevezetesebb műveket a tudós világ kedvéért latinul, a magyar nép számára a magyar nemzeti jog iránti tiszteletnél fogva — egy szebb jövő épületéhez a szegletköveket rakva le — magyar nyelven is kiadták. A következő évek emlékei azt mutatják, hogy az említett királyi nyomda 1567. főként Dávid F. és a vele egyetértők reformatori művei nyomtatásaival foglalkozott, s költségeit a király és állam fedezte. . . . Munkásságuk három irányban nyilvánult. A debreczeni zsinat latinul irt *Hitvallás*-ára és az evvel kapcsolatos vitairatra Dávid F. és a vele egyetértők a marosvásárhelyi zsinatról sept. 1-n költ latin szerkezetű *Hitvallás*-sal és *Védírat*-tal feleltek, czáfolva Melius állításait is. ¹⁾ A mű a királynak van ajánlva, s elől nemzetségi és királyi címere disze-

¹⁾ *Egyháztörténelmi Emlékek*. II. Dávid F. irodalmi emlékei. XIV. szám.

síti; négy részből áll: az *elsőben* előadják Melius hitvallását és a magukét; a *másodikban* ellenfelök hitvallását bonczolják, kimutatva, hogy az a szentirással nem egyezik; a *harmadikban* érveire és fejtegetéseire felelnek; a *negyedikben* Stancaronak a közbenjáróról való tanai ellenében saját tanaikat ismertetik meg. A címérhez irt versezetben: „örömrre és hálára buzditják az olvasót, hogy a nemzetnek nemzeti fejedelme és atyja van, a ki az erények legnagyobbikával, hittel ékeskedik. Miért keresnök — ugymond írója — idegen földek határain azt, a mi közelünkben van? Megtanulhattuk sok véráldozat árán, saját veszedelmeinkből, mily káros az idegen hatalom. . . . Térdeljünk le, mint Urunk előtt, éljünk szerencsénkkel. . . . Ha felszikkad a vér, megszárad hazánk földje. . . . Magyar a nyelve, magyar nemzetsége, szive kegyes, kegyelmessége nagy és saját királyi székünkben Budán született. . . . Szünjetekek meg — e lelkesítő fölhívás a vers végsora — oh főrendek, a pártokra szakadástól!“ Az ajánló-levél szintén a fejedelmhez van intézve: „mint Magyarország választott királyához, ki Isten egyházának védője s a ki szereti az igazságot. Elismerik — így szólnak abban — a polgári hatalomnak az egyházi férfiak feletti fenytő hatalmát, zsinat-egybehívási s más vallásos ügyekben főfő intézkedési jogát; de a szentírásban sehohsem olvasták, hogy Isten igéjét és a válást tüzzel-vassal kelljen terjeszteni. Krisztus országa népe és annak áldozata önkéntes, fegyverrel és fenyegetéssel az evangéliom elfogadására nem kényszerithető, önként engedelmeskedik az. Nincs nagyobb esztelenség, sőt lehetlenség, mint külső erővel kényszeríteni a lelkiismeretet s a lelket, a ki felett hatalommal csak teremője bir. Az anya nem tapossa lábbal eltévedt gyermekét, de megjavítani igyekszik. A lelkipásztornak is ezt kell tenni. Nem tudják eléggé csodálni ellenfelök vadságát, kik ellenök a fejedelmet, még hibáik bebizonyítása előtt, tűz és fegyver használására ösztönzik. Ha hibásak lennének is, Isten parancsa szerint meggyógyítani kellene őket, nem elveszteni. E meg-gondolatlan hitbuzgalommal azt mutatják meg világosan, hogy öök nem Jézus Krisztusnak, mesteröknek béketürését, de Pelagius pápa eretnekirtó rendeleteit követik. . . . Elég súlyosak ezek — mondják tovább — de még elszomorítóbb, hogy Istennel való szent társalkodásukat gyalázzák, papságukat s tanaikat eretnekeknek vádolják, s olyakat gondolnak ki felőlük, a mikért meghazudtolhatnák öök; de távol legyen, hogy öök a kegyes szivekhez nem illő gyalázkodást folytassák. A felség látta s megismerte mily alapokra van építve tudományuk, s összeomlani készülő háromszemélyü Istenöket minő oszlopok támogatják. Öök is megirták *Hitvallás*-ukat, ellenvetéseikre feleltek, azokból a felség megítélendi: mi igaz, mi hamis? nem kétlik, hogy ha Isten velök lesz, az igazság napfényre jő, s győzni fog, a sophisták tudománya mint köd szétoszlik. Hogy jámbor érzelmök a felség előtt tudva legyen, kérik, hogy vádolóik ne csak méltatlansággal ne illettessenek, de részesüljenek minden tisztességben és jutalomban, legyen nekik szabad irni, tanítani, öököt kárhooztatni, s általában a mit ügyökben tenni akarnak, adassék mindenre teljes szabadság. Az Isten maga lesz az, a

ki a maga ügyét védelmébe veszi s azt míveli, hogy a mint Krisztus Urunk időben és bölcseségben nevedett Isten és emberek előtt: úgy ők is minden nap tökéletesedjenek. Ők az Istennek bennök levő ajándékát nem szégyenlik, el sem vesztegetik; hálát adnak, hogy lelki fogságukból az igazság világosságára naponként jobban-jobban kivézeleli. Az sem búsitja, hogy ellenfeleik állhatatlansággal vádolják; sőt azt hiszik, inkább nekik is meg kellene gondolni: vajjon nem érett férfiakká kellene-e immár növekedniök? Ők Krisztus azon tanításait követik: *Vizsgáljátok meg, ha Istentől van-e ama lélek? A jövődölésüket meg ne vessétek. A lelket ki ne oltsátok.* Azt gondolják, hogy minden kegyes kereszténynek így kellene cselekedni. A kik ellenkezőt tesznek, a napot és holdat homályosítják el, az egyházat kietlen pusztává teszik, a csillagokat befeketítik, az angyalokat könnyre és sirásra birják, magukat vérrel undokítják be, a mi azok jelvénye, a kik homlokukon a kígyót viselik bélyegül.“¹⁾

Az olvasóhoz is rövid előszó van intézve. „Oly műre — mondja Dávid Ferencz — mely érvek helyett gyalázkodással van teli s maga magát czáfolja meg, nem kellene felelni; de az együgyűek kedvéért némely fontosabbakra megteszik jegyzéseiket, egyebekben hadd vagdalkozzék Melius saját árnyával. Ő a szentírás szavait czélja szerint ferdíti el, a mi különösen ott tűnik ki, a hol bizonyítja, hogy az Atya, Fiu és Szentlélek egy Isten, hogy a Jehova jelenti az egy állatot és három isteni teremő személyt; hogy mind a Krisztus, mind a Szentlélek személy, s mindkettőt imádni kell; az ő Istene egy és három, három és egy; a szentírás ezen helye: A Szentlélek vitetett a vizek felett, szerinte teszi a két isteni személy lelkét. Nem tudható, honnan vette az egy állatot és három isteni személyt, miről az irás nem tanít, az Atyák nem szólottak; Pál nem állatnak [*essentia*], de minden állat forrásának [*essentiarum fons*] és szerzőjének nevezi az Istent, az Elohim pedig azt teszi, *Istenek*, nem azt: *állat és három isteni személy.*

Ezután következik a két *Hitvallás*, elől a debreczeni. „*Hiszik* — így hangzik az magyarra fordítva — *hogy egy az Isten, a ki a Jehova Elohim, azaz a három bizonyóságtevő Atya, Fiu és Szentlélek, s a mint a háromságban a való [*realis*] és állati [*essentialis*] egységet hiszik, azaz csak egy Istenséget vagy isteni formát: úgy a valóságos egy természetű, [*homousion*] egy állatu, egymással egyenlő háromságot alanyilag [*substantialiter*] megkülönböztetettnek, de nem elválasztottnak, az Atya, Fiu és Szentlélek külön személyi tulajdonságából [*proprietas hypostatica*] származónak vallják, a kik egymástól tisztöknél fogva és nyilvánulásaikban különböznek, mert az Atya az Igében, a Fiu a férfi formájában, a szentlélek galamb képében jelentette ki magát. Az egy Istent hiszik, mert a szentírás mindenütt Jehovát emlit, a háromságot is igen, mert ezen egy Jehovát nevezi Elohimnak, három bizonyóság tevőnek, és mivel az egy Jehova Elohimnak a szentírásban gyakran van többséget kifejező értelme. Ezekről vallják, hogy a Jehova vagy az állat [*essentia*]*

¹⁾ Az elébb idézett műben.

név alatt értetik az egy Isten formája, vagy az állatjában levő Isten, a személy alatt a hypostasis és ábrázat-kifejezés [*proson*]; a háromság alatt az Elohim t. i. az Isten háromsága, mert az EL zsidóul teszi az Atyát, a HO a Fiút, a VA a Szentlelket . . . Hiszik, hogy a Krisztus az igaz Jehova Isten, vagy egyedül való, egy, a kin kívül más nincs, Isten formájában létező, önlétű, egyenlő az Atyával természetére, munkáira, az imádásra nézve, különböző az Atyától és Szentlélektől, személyi tulajdonságára, tisztére, megjelenésére nézve; mert csak az örök Fiu jelent meg az ember Krisztusban és egyedül a Fiu a férfi formájában kereszteltette meg szent Jánostól a Jordán vizében. Vallják továbbá, hogy úgy is mint Jehova, Jehovából való Jehova, Istentől való Isten, s a szentírás szerint Krisztus, mint Fiu és mint Isten az Atyától van . . . Hiszik, hogy a Szentlélek is egy és igaz Isten, Urak Ura, szerzője és teremtő Istene [*Jova*] mindeneknek, rajta kívül más nincs, Isten formájában létezik, önlétű, egy természetű és egyenlő az Atyával és Fiuval, állata az Istentől jő, Istentől való Isten, kit imádni és segítségül kell hívni; háromféleképen különbözik az Atyától és Fiútól s háromképpen egyezik azokkal: külön személyisége [*hypostasis*] van, teremtő és Jehova; azaz, a ki éltette a teremtett anyagot, megjelent Abrahámnak férfi és angyal alakjában, tűzben és felhőben, a választottakat megeleveníti és üdvözíti; Krisztus által más vigasztalónak mondatik, megjelent a fuvalomban, szélben, galamb képében . . .“ Dávid F. és hitrokonai az olvasóra bizzák annak megítélését, hogy egyeztethetők meg mindezek másképen, mint a sophisták szörnytalálmányai segélyével? !¹⁾

A másodikat: „Az Erdélyben egyetértő eklézsiák papjainak az igaz Háromságról való Hitvallás“-át Dávid F. adja elé: „Hiszünk egy Istenben, ki amaz Atya, kitől mindenek vannak és mi ő benne; ki egyedül fő, felséges és magosságbeli; csak egyedül láthatlan, bölcs és halhatatlan; csak egyedül mindenek felett való Isten; egyedül igaz Isten, egyedül Jehova Atya, kinél több nincs; egyedül a mi megigazolásunk kútfeje és világosság atyja; mindeneknél nagyobb; egyedül atyja és feje Krisztusnak, s ugyanazon Krisztusnak Istene és atyja. Ebben az egy felséges Istenben, Krisztus atyjában, menny és föld teremtőjében erős hittel hiszünk azért, mert csak ő képes minket irgalmassága szerint üdvözíteni, az újonnan való születés, a megmosódás [*kereszttség*] és Szentlélek megújítása által, melyet ránk bőségesen kiöntött Krisztus által, a ki a mi megváltónk . . . Hiszünk a Jézus Krisztusban, mi egy Urunkban, ki által mindenek vannak, a felséges Istennek fiában, a ki az Atya Isten ereje megárnnyékozásából, Szentlélektől, Szűz Mária méhében fogantatott, mely Krisztusban az Atya Isten az utolsó időben magát megjelentette. Ezt az Isten fiát sem láthatlan, sem halhatatlan, mindenek felett való, vagy olyan Istennek, a kitől mindenek vannak, úgy önmagától valónak nem erősítjük lenni; hanem azt hisszük, hogy mint eddig, úgy most is Istentől való Isten, világosságtól való világosság, igaz Istentől való igaz Isten, bölcstől való bölcs, teremtőtől való teremtő, és attól a halhatatlan, senkitől

¹⁾ Egyháztört. Eml. II. Dávid F. irod. eml. XIV. szám.

nem függő, örök Atyától való halhatatlan, a kinek a Fiu a világ végezetével egészen, nemcsak egyik vagy másik természet szerint, alá fog vettetni, a kinek a Fiu magát kisebbnek vallotta s a kit Atyjával egyenlőnek csak azért hiszünk, mert az Atya az ő istenségét, minden teljességével vele közölte s hatalmat adott neki mennyen és földön, s őt az angyaloktól is imádatni akarta. Valljuk, hogy a Jézus Krisztus Istennek azon egyetlen Fia, a kiről az Atya a mennyből kétszer tett tanubizonyságot; hajdan megígérte Ádámnak, hogy az aszonyi állapot magvából, a pátriárkáknak, hogy Ábrahám ágyékából, Dávidnak, hogy az ő magvából fog származni, mely felől minden próféták jövendöltek, a kit az apostolok férfinak és embernek neveztek, azután második Ádámnak, mely Krisztust megfeszítésekor a mellette levő százados embernek és Isten fiának mondott, kiről Mózes azt jövendölte, hogy az Isten a zsidóknak hozzá hasonló prófétát támaszt az ő atyjokfiai közül s a kiről szent János azt a tanubizonyságot tette, hogy utána férfi jövend el. Ezt a látható Krisztust mondjuk az Atya egyetlenegy szülöttének, a kin kívül más nincs, egyetlen közbenjárónak, élők s holtak ítélő bírójának, az anyaszentegyház egyediüli fejének, a ki mindörökké dicsérendő Isten, kit imádunk, neki hódolunk és a kit tisztelünk, benne örökké bizunk a Magasságbelinek örök végzése szerint, megvallván Pállal, hogy a keresztre feszített Jézus Krisztuson kívül mást nem ismerünk . . . Hiszszük, hogy a Szentlélek az Atya és Fiu lelke, mely az Atyától származik s a Fiu által adatik a hívőknek, Istentől adott vigasztalónk, tanítónk, a lelki ajándékok osztogatója, Isten ajándéka, kegyelme, Isten uja és ereje. Istennek nevezni nem merjük, mert ezt az irás sehol nem tanítja, imádni és segítségül hívni még kevesebbé, mert erre nézve semmi hiteles bizonyíték nincs, s a Krisztus által élénk irt imádkozási formát elégnék tartjuk.“¹⁾

E „Hitvallás“-ban a hitcikkelyek mondatai után idézve vannak a bizonyító szentirási helyek; végén az olvasó a kettőnek összehasonlítása után ítélet alkotására kéretik fel.

Ezután Dávid F. és a zsinat az ellenfél hittételeit és érveit sorba véve czáfolja, a negyedik részben különösen Stancaro közbenjárói tanát helytelenítette azért, hogy az Istenséget ő is a háromságban hiszi s Kálvin követőitől csak abban tér el, hogy Jézus közbenjárói tisztét nem isteni, hanem emberi természet szerintinek vallja. A zárszóban kijelentik, hogy az ellenök való ragalmazásokat és szidalmakat béketűrőleg hordozzák Jézus ama szavaira gondolva: Boldogok vagytok, ha érettem szidalmazást szenvedtek! De kérik ellenfeleiket, hogy a csúfolódástól és személyök sértegetésétől tartózkodjanak; gondolják meg, hogy könnyü másokat gyalázni, de evvel hittanaik terjedő világát nem oltják ki; csak az igazság győz meg s bir más véleményre. Az üdv alapjáról van szó, azt maguktól elvételni nem engedik, míg az ellenkezőről meg nem győzetnek. Tanulni akarnak, az isteni igazság keresésétől nem idegenek, lelkiismeretökkel ellenkező dolgokról soha nem vitatkoznak, sőt épen ezért vetnek mindent a szentírás és Jézus igaz-

¹⁾ Az elébb idézett műben.

sága mértéke alá, hogy lelkiismeretöket megnyugtathassák. Biznak Istenben, kit dicsőítve magasztalnak, a ki őket az igazság útjára vezérelte s szivökben az ő ismeretének világát felgyújtotta, hogy nem sokára a köd eloszlik, s ők meg fogják ismerni, mi elhivatásuk reménye, s kérni fogják Isten egyszülött s közbenjáró Fiát, főpapjokat, hogy a mit bennök elkezdett, végezze be. Ha ő Lelke által az emberek bensőjében őket megerősíti, remélik, hogy a kegyeseknek felőlük enyhébb lesz ítélete, mint ellenfeleiké, a kiket testiség és vakbuzgóság vezet.“

Ez a zsinat hivatalos nyilatkozata volt, tárgyias, komoly és erős tartalomban, modora kiméletes. Más volt lényege és formája ama másik két műnek, mely kevéssel korábban kelt ki szintén azon nyomdából. Címöket: „*Két könyv az Egy Atya Istennek, a Fiunak és Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*“¹⁾. Ez az első könyv, melyet alakja külön állónak mutat, de valóságban a következő ily című második egészíti ki: „*Az Atya Istennek, Fiunak, a mi egy Urunk Jézus Krisztusnak, a kit elbocsátott és a kettőnek Lelke igaz ismeretéről.*“ *Második könyv.*²⁾ Az első a fejedelemnek van ajánlva 1567. aug. 7. az egyetértő eklézsiák nevében; szerzők a címlap szerint a lengyelországi és erdélyi eklézsiák papjai, a mi a két ország szabad vallásos gondolkozóinak azon időbeli szoros viszonyára s hihetően a könyv közegyetértéssel létrejöttére mutat. A cím kedvezés a lengyelek irányában. Mindkettő latinul volt írva a műveltebb osztályok számára. Az első kilencz fejezetből áll. Az I—III-at a külön előszó és bezáró rész, az egésznek tartalma és szelleme, alak és irány s később az ő neve alatt magyarul kiadása Dávid F. művének bizonyítja; kiváló érdekű a III-ik, melynek czélja: 1. Kimutatni azt, hogy az egy-isten-eszmét tanító vallás nem új, a Krisztus és apostolok tanain épül, azok halála után a legvilágosabban látó elmékben maig élt s megszakítás nélkül tanítatott; 2. hogy a Szentháromság-tan ellen tiltakozók és nyilván tanítók a szentatyák és első keresztény püspökök között is voltak. Ezeknek hosszú sorát számolja elé Dávid F. Origenestől és Ariustól kezdve Serveto-ig és a könyv megjelenése évében épen ily ellenkező tanokért megöletett Gentile-ig. A IV. fejezet szintén önálló, előszava van és záradéka. Erről hátrább szó lesz . . . Az V. és VIII-kat előszavuk önállóknak mutatja, utóbbi és a berekesztő vers Dávid F. műve³⁾; evvel tartalom, alak és eszmenet tekintetében számos összhangzó verse igazolja ezt. A IX. fejezetet képező mű is övének látszik, de bizonyítékom nem levén, ennyit megjegyezni elégnek tartom. Ezek, mint a nem ismertetett VI.—VII. fejezet is mutatják, hogy Dávid F. és a vele egyetértő papság a r. kath. vallásnak összes alapkérdéseit, a hitcikkeek ágáiban Krisztus után a reformatioig elterjedve volt előítéleteket, babonákat, a zsinatok és conciliumok

¹⁾ *Egyháztörténelmi Emlékek.* II. Dávid F. irod. eml. X. szám.

²⁾ *Egyháztörténelmi Emlékek.* II. Dávid F. irod. eml. XI. szám.

³⁾ *Sandius* . . . műve 31. 44. lapján Pauli Gergelyének írja, azért, mert ismeri más ily verseit is. Én magának a versnek tartalmából s a „*Dehortatio*“ című másik ily tartalmu verssel rokonságánál fogva Dávid F.-ének tartom.

téves tanait, az egyházba behozott — szerintök üres — külső czere-
 moniákat, szóval: a vallás egész mezejét új megmivelés alá vették, a
 Krisztus és apostolok egyszerű vallása felséges ábrázatát elrutító folto-
 kat arról eltörölni, az evangéliomra borult sok százados homályt elosz-
 latni, az egyházban a szabadabb gondolkozás és tudás által támogatott
 hit világát meggyújtani igyekezve. Az ajánló-levélben bevallják: „hogy
 több jeles férfiaktól irt s két könyvre osztott ezen töredékek kiadása
 már régóta közhaj tárgya volt; nem hízeltedőleg, de igaz alázatos-
 ságban ajánlják a fejedelemnek, nem azért, hogy őket a mérges kigyók
 marásától vagy claudiusi megkövezéstől megvédje — a rágalmazók nyel-
 ve a teremtőt sem kiméli — hanem, hogy az egyházat az igazság keresé-
 sére serkentvén s az utódoknak magasabb czélok felé törekvésre utat
 készítvén: egyszersmind ellenfeleik rágalmazásának okait megszüntes-
 sék, s az igazságnak oly hosszas vajadás után világ elébe jutására az
 ajtót mint előküzdők föltárják. Ez — úgy mondanak — mintegy
 bevezetés és előcsatározás lesz, azon czélból, hogy hitök megfélemlített
 ifju bajnokait a küzdelem alatt inkább felbuzdítsák, s az alvó lelkek
 megébredjenek. Kérik a felséget, hogy ezen valódi tudós férfiak tarló-
 zatait kegyes indulattal fogadja. Örvendenek, hogy az egyház jelenlevő
 csüggesztő állapotában az Isten nekik oly Mecenast adott, a ki az
 igazságot nem tüzzel-vassal kívánja terjeszteni. Örök hálát adnak azért
 az Atya Istennek, fia, Krisztus által, serkentvén ő felségét, hogy Gama-
 liel tanácsát követve, kegyesen figyelmezzon arra, nehogy az ügynek
 érett megfontolását éretlen ítélet előzze meg, s királyi székéből ne azt
 nézze: kik? hanem mit tanitnak és irnak? hogy végre azon kösziklát,
 melyet ők mozgatnak, jól megismervén, a helyesebbet biztosan meg-
 választhassa. Ellenfeleiket arra kérik, hogy kitérés nélkül két földolgot
 bizonyítsanak be: 1. Isten tiszta igéjéből azt, hogy az Atya, Fiu és
 Szentlélek egymással minden tekintetben egyenlő, egyöröklétű, s
 mégis valóságban különböző három személy; mutassák meg: ki van-e
 valahol a szentírásban fejezve, hogy az Atya, Fiu és Szentlélek együtt
 egy Isten? bizonyítsák be a Fiunak az Atya állatából öröktől fogva
 születését, mert az Isten, mint Isten — az ő vallásuk szerint — nem
 szülhet; mutassák meg a szentírásból: hol volt a Fiu testben megje-
 lenése előtt megnevezve? bizonyítsák be az örökkévaló Fiunak a világ
 teremtése előtti valóságos létét a szentírásból és canonicus könyvekből,
 nem a szentatyákból, a conciliumi végzésekből vagy symbolumokból,
 melyek ha Isten tiszta igéjén nem alapulnak, nem bizonyítják a hitta-
 nok igazságát. A mi személyöket illeti — ez végszavuk — Isten és az
 egyház előtt vallják, hogy ők az egyetértésre, engedelmességre s övéik-
 nél helyesebb tanok aláírására minden tétovázás nélkül készek; mert
 szeretnek tanulni s csak Isten dicsőségét és az egyház épülését kere-
 sik. Hogy e háborgó időkben ily kellemetlen tárgy vitatásához kezdet-
 tek, tulajdonítsa a felség és ország ellenfeleik erőszakoskodásainak.
 Kérnek mindenkit, hogy miután őket a szükség és Isten elrejtett ta-
 nácsa akarattal ellen vonta a küzdőterre, magyarázzák ezt jóra és
 igazra.“

A *második* könyv külön az erdélyi reformatióval foglalkozik; tartalmát I—XV. fejezet teszi. Az I—IV. fejezetet a cím, előszó és tartalom rendszeressége, a bevezető sorok és azon tény, hogy később módosítva magyarul neve alatt is megjelent, kétségtelenül, az V—X-et az irány és eszmemenet rokonsága szintén Dávid Ferencz művének mutatja; valamint a XIII. ¹⁾ — XIV. ²⁾ XV-keket is, melyek s köztük a XIV. előszóval ellátva külön is megjelentek.

Az I—IV. fejezet hittani egyetemes és magyar, sőt külön unitárius egyháztörténeti szempontból is oly fontos, hogy előszavát s tartalma némely részét ismertetni műven érdekében állónak vélem. . . . „Miután az első könyvben híven előadták — ugymond az író — honnan, s mely századokban keletkezett a sophisták üres szóbeszéde a három Istenről és két Krisztusról? kik tanították, terjesztették és gyarapították? minő idegen szókkal homályosították meg? mily változékony, nevetséges és hihetlen tan ez, és hogy kik voltak ellenkező nézetben, s mily erős érvekkel ostromolták: ideje, hogy saját hitvallásukról nézeteiket szívök rejtekéből kitárják, bárha nevöket, mint eretnekekét ellenfeleik jóformán megbélyegezték, a fejedelmeket megöletésükre felhívták, s azon kegyeseknek, kik velök egynézetűek, elég kiméletlenül még porait is káromolják; ideje, hogy a világ előtt egyenesen megvallják: mit hisznek az egy Atya Istenről és Fiáról és mindkettőjök Lelkéről; kérik az olvasót, hogy mindkét fél irását és érveit fontolja meg, s maga ítélje el: melyik egyezőbb a szentirással? Céljok az, hogy egyedül Isten igéjét tartva szem előtt a szentírás egyszerű és józan értelmét kövessék. Figyelembe vétetni kérik: mit kell tartani oly vallásos gyülekezetről, mely a vallásért vért ont, mely az Antikrisztus háromságos Istenét védi, mely másokat káromol s a bosszuságot nem türi, de maga követi el? Fontolják meg azt is, hogy az Ur a hívők mai nagy megaláztatása közepette a viszálykodás Eris-almáját nem ok nélkül bocsátotta közzéjök. Óvakodniok kell, nehogy azon türelmetlenkedés s üldözés, mely által a választottak élete veszélyeztethetik, ajtójuk előtt legyen, a mint azt igen tudós és kegyes lelkek már előre sejtik és rá el vannak készülve. Akármint legyen, kérik ellenfeleiket, hogy Isten igéje ügyének rosszabbra fordultát elő nem segítve, velök ezután bánjanak szelidebben, vitatkozzanak illendőbben, hogy ebből is lássék meg az eklézsia kegyessége; kérik s kényszerítik, ne forgassák tovább fegyvereiket saját bensőjükben. Nem ez út visz üdvösségre. Az alázatosság lelke az, mi által az egyház épül, az igazság gyarapodik, a tévelygők jó útra térnek, a béke helyre áll, a lelkek megengesztelődnek. Nem vas fegyverrel, de az Ur lelkével, szeretettel küzdve győzték le Isten fiai a sátánt s zabolázták meg az ellenség vad kegyetlenségét. Ők nem hogy elleneik káromlását viszonoznák, de inkább szüntelen

¹⁾ *Antithesis* . . . Egyháztörténelmi Emlékek. II. Dávid F. irod. eml. XX. szám.

²⁾ *Phrases Aequipollentes* sat. Egyháztörténelmi Emlékek. II. Dávid F. irod. eml. XIX. szám.

imádkoznak azokért, a kik őket átkozzák és üldözik, az elégtételt hívó lélekkel Istenre bizva, a ki a jámborokat atyailag feddi meg, szigoruan büntetve a bünösöket és kevélyeket.“¹⁾

Az I. fejezetben az európai általános s a külön erdélyi reformatio főmozzanatai, a közvetlenség élénkségével vannak előadva. Minthogy Dávid F. azokban mint vezér vagy superintendens folyvást részt vett, saját tudását, sokszor önművét beszéli el, nem hallottakat vagy egyszázaddal később olvasottakat, mint Hermann, Haner és Párizzpápai. Ily úton tudni meg amaz események valódi folyamát nem ismétlés, de ismereteinknek az eredeti forrás nyomán hitelesítése. „Sokan csodálkoznak — ugymond — miért nem ment végbe a reformatio egyszerre s miért kezdődik hátulról eléfelé, a kisebbekről a nagy kérdésekre menve? Képes-e a vak — kérdi — eltürni a világosságot, ha szemei egyszerre látásra nyílnak föl? Midőn Jézus egy ilyet meggyógyított — a mint az evangeliomban iratik — előfáknak látta az embereket. Ha szemeink előtt a nagy sötétség után, az evangeliom teljes fénye egyszerre fölgyult volna, a tömérdek világosság tán látásunktól fosztott volna meg. Isten tanácsából volt, hogy lassanként, fokról fokra haladva deritetett fel előttünk az igazság, mint midőn a kisdetek előbb tejjel éltetnek s lassanként szoktattatnak táplálóbb eledelekhez. Az elvénült világban második Mózes-ként elébb Luther és Melanchton jelent meg, kezdve a symbolumok megújítását ugyszólva a végén: a bünbocsánaton, megigazuláson, az indulgentia-árulás eltörlésén, a mit a leghomályosabb látásuak is istentelenségnek láttak; azután a különböző büvöléseket, a tisztító tüzet [*purgatorium*], halottak segítségül hívását, a szentelt víz és azon miseénekek eltörlését, melyekkel a papság osztogatta bünbocsánatát, a mire csak Jézusnak volt hatalma. . . Zwingli magasabbra emelkedett, a szentségek tana megtisztítására, a templomokból a képek, oltárok, orgonák s más babonás és mythologiai énekek eltávolítására törekedett, de kevesektől pártolva s Luthertől is megtámadva, kevés sikerrel. Utána még eszesebb férfiak következtek, jelesek a tudományban, hív gondviselői az egyháznak: Bucerus, Oecolampadius, Musculus, Martyr Péter, Kálvin, Ochini és Viretus. Ezek a pápai hatalmat gyöngettek meg, s a világot az evangeliom igazságában megerősítették. Végre jött Rotterdami Erasmus, a ki burkoltan az Isten egységéről kezdett tanítani, de inkább czáfolva a más nézetüeket, mint saját tanait nyilván megállapítva. Ezt Serveto tette meg, a ki nyíltan tanította Isten egységét, s műveiben az ellenkező tanokat és a sophisták theológiáját kárhoyatosnak nyilvánította; de pártolói nem lévén, ellenfele Kálvin által a kegyes lelkek mély megbotránkozására megégettett; azonban kiontott vére által tudománya megszilárdult, tudós műveiben kifejtett hitelvei sokakat azokról való elmélkedésre birtak, a mik által a nagy kérdés vitatárgyává lett, s nem lehet kétség iránta, hogy bármily kegyetlenek ellenségei, ériék bár őket a legnagyobb üldözések, az egyház a régi költött Istenektől s a két természetű Krisztustól lassan-

¹⁾ *Egyháztörtén. Emlékek.* II. Dávid F. irod. eml. XI. szám.

ként meg fog szabadulni, mert az Ur az övéit tudni fogja a kísértetekből kiszabadítani.“

Áttérve az erdélyi reformatiora, annak fokozatos fejlődése előadása után azon reményét fejezi ki, hogy a babyloniai Isten is, melyet némelyek személyében háromnak, állatában egynek tanitnak, idővel megszűnik s a szentírás tiszta igéiből mindenek meg fogják ismerni az egyedül való felséges Istent, Krisztus atyját, a kitől mindenek vannak. Minket — ugymond — köt Isten parancsa, hogy simított vagy faragott kövekből oltárt ne csináljunk; el kell vetnünk az emberi bolondság vas fegyverét, s egyházunkat egyszerű kőből kell fölépítenünk, az isteni tiszteletet régi egyszerűségére visszavinnünk; emberi találmányokból Isten oltárára erdőt plántálnunk nem szabad, sem semmi idegenszerű, különböző magból való földi terményt, a mi Babylon és Baal papjai istentiszteletére emlékeztessen. Küzdelmekre készen kell lennünk — így folytatja. Mózes 40 évi bujdosás után vitte be népét az egyiptomi fogságból Canaan földére, elveszítve legjobbjaikat. A mi bujdosásunk is a római papság lelki fogságából 40 évre terjed. Luther és Zwingli voltak az első vezérek, kiknek az üdvezülést s a szentségeket illető tanai ma is fenn vannak; Erasmus, Cellarius és Serveto az igaz Istenről és Krisztusról az apostolok tiszta tudománya szerint kezdték tanítani; de ők a szentatyák, conciliumok s a régi egyház tekintélyei oly nagy ellenállásával találkoztak, hogy legjobb vezéreik a küzdelemben elestek. Nagy szégyen ez, s ezért egykor számolniok kellend, hogy maguk a vezérek is egymás ellen támadtak. Olvassa meg bárki Zwingli és Oecolampadius 1548-n Baselben megjelent könyvét, melyben a Luther és Zwingli közötti kimondhatlan keserőséggel folyt vita van leírva; Kálvin czáfolódó irásait Servetora, Castaliora és Blandratára, Beza káromló és sértő vitairatát Hesshusiusra és Alciatira, sőt a rég meghalt Origenesre, a hasonlíthatlan férfira Erasmusra, századunk díszére, Ochinira, Lismaninra, Gribaldora, Gentilére, Socini Laelio-ra. Olvassa meg Stancarónak és Osiandernek Kálvin és a zürichiek, Wiegandnak és Simlernek Stancaro ellen, Heblernek Melius s ennek amaz ellen irt iszonyu gyalázkodásait s emlékezzék vissza, hogy Luthernek és Zwinglinek tulajdonítják, hogy az Anabaptisták Zürichben megölettek, Kálvinnak, Serveto, a bernieknek Gentile megöletését. Nem csoda, hogy ily sokára kelle haladni az igaz Isten és fia, a Jézus Krisztus tiszta ismeretének.

„De a mint Krisztus lelkének az utána következő századokban az egyháztól eltávolítása elhomályosította az evangéliomot s az ő igaz tudományát: ugy mostani visszatérése ismét napról napra inkább megsemmisíti az Antikrisztust, s visszaállítandja az egyházat eredeti tisztaságába, a mire egyetlen út az, hogy az emberek minden találmányát, a symbolumokat, conciliumi végzéseket, régi szokásokat elhagyván, csak az ó és új szövetség tanúságaira támaszkodjunk, csak azokban higyjünk és azokhoz ragaszkodjunk. Ez által győzött Pál apostol és Luther. Az egyháznak a régi babonáktól megtisztításában tehát ugy kell előhaladnunk, hogy a mi az Isten igéjén kívül van, semmit el ne

fogadjunk, egyedüli tanítónknak és mesterünknek ismerjük el azt, a ki az égből van küldve, maradjunk meg az apostalok és első keresztény eklézsiák tudományában, a melynél tisztább soha nem volt. Ez legyen a mindnyájunk által halálíg követendő egyedüli út. . . . Ne féljenek a hívek ellenségeiktől, a dolog nehezebb része már meg van, az Urnak útát többé senki fel nem tartóztathatja. Hogy az őskeresztény egyház visszaállításának bizonyos jelei nincsenek, azon a hívek ne csudálkozzanak, mert sok az Antikrisztus még a reformált eklézsiákban is, de a kiknek száma nem sokára megfogy. Szükséges, hogy az ilyen vitatkozások által a világ a népeket gyalázó, dicsekedő istenkáromlókat és mások lelkiismeretének vérszomjas bírálóit színről színre ismerje meg. Vakmerő bátorságuk, kevélységök és árulkodásuk már ugy is mindenki előtt tudva van. A gyermekek is látják törekvésök gyümölcseit, s hogy van-e szivökben az igaz reformationnak avagy csak nyoma is. Hiszen ezen másokat gyalázó szájhősök közt minden szent dolog iránt akkora hidegség uralkodik, hogy nem tudjuk: nevedett-e korbácsaik alatt avagy csak egy kegyes is? S ennek legfőbb oka az, hogy az egy Istent, Krisztus atyját nem ismerik, egyetlen fiát, Jézus Krisztust, a kit ő küldött el, nem prédikálják, a szentírások tanuságát nem követik, hanem mindent emberi találmányokkal zavarnak meg. De mivel soha sem volt fogság, melyből szabadulás ne legyen, s a miből öröm ne következék, közel az idő — higgyék el a hívek — midőn az Urnak ígérete be fog teljesülni.“

„Várjuk hát hívő lélekkel — ez bezáró szavuk — mig ránk is elkövetkezik a mi hajdan Izrael népével történt, a kik az új Jeruzsálem alapját akarván lerakni, az ellenség dühe és gonoszsága miatt kényszerültek egyik kezökkel magukat védeni, másikkal az építést folytatni. Ránk is szabadulásunk előtt még e sors vár. Borzasztó káromlásokat és kereszteket fognak elleneink ránk szórni, hirdetik, hogy mi a királyoktól el akarunk pártolni, az adófizetést megtiltjuk, a népet fellázítjuk. Cselt fognak vetni roszakaróink, mint a zsidók Krisztust többször meg akarták ölni; de a mint a babyloniai Pharaok az Urtól elkezdett munkát megakadályozni nem tudták: ugy a mi előmenetlünket is sem a gyalázás, sem kard, sem semmi Antikrisztus feltartóztatni nem fogja, mert az igazság hatalmas világa immár ajtónk előtt van, s Isten az ő művére segedelmét adja.“¹⁾

A IV. fejezetben Dávid F. előbb hitnézeteit általánosságban, azután hitvallását adja elé Istenről, Fiuról, Szentlélekről, utoljára az ellenfél főbb ellentételeit [*Antithesis*], s azok el nem fogadását pontonként indokolva, mindenik pontot szentírással alapított külön syllogismussal zárja be. Az elvek és formulázott hitezikkek egyezők a zsinat *Hitvallás*-ában levőkkel, csak a bebizonyítás bőv, fesztelenebb, itt-ott merész. Látszik, hogy itt Dávid F. egyéni meggyőződése, a zsinaton az egyházé volt kifejezve. . . . E két könyvben a szentháromságellenes írók theologiai- irodalmi és bibliai fegyverei, a közanyaszentegyház

¹⁾ Az elébb jelzett mű.

hitfelfogásától eltérő szentatyák [Melius szerint: *eretnekek*] nézetei gondos választással vannak egybegyűjtve, vonzó irálylyal és modorban, sok helyt az ellenfélre irányult csipős humorral szerkesztve; különösen gyöngéiket mindenütt élesen látólag keresték ki, s a logika, rhetorica és dialectika fegyvereivel is hatalmas ostromlás alá vették. Az *első* könyv első három, a második könyv szintén néhány elsőbb cikkében Dávid F. élénk szelleme Serveto és Gentile-féle reminiscenciákkal szinezve meglep, irályya sok helyt magával ragad, az eszmék mindenikben mélyek, merészek, radikal reformirányuak, magukat a kedélybe behizelgők. A *második* könyv fejezeteiben Blandrata nehézkes művét [XI.—XII. fejezet] kivéve, a modor nagyobb simasága minden cikkben tetszetős irálylyal párosul, a tartalom gazdag, kivált Dávid F. dialektikája több helyt összezuzó. Az *első* könyv VIII-dik fejezetében: *Serkentés az Isten igazságának kedvelőihez* című versezet, mint vallásos költemény ¹⁾ a *második* könyv IX. fejezetében a *Sophisták Három Istenének* nevetségessé tétele, valamint a XIII. fejezetben: *Az igaz és hamis Krisztus-t* illető ellentételek, ²⁾ végre a XIV. fejezetben levő: *Egyenértékű képes szólamok* ama kor sajtóságios vallási vitatkozási modorának érdekes példányai. E két könyv az akkori hazai sajtó igen becses terméke, maradandó emléke az erdélyi unitárius reformatorok theologiai és bibliai nagy ismeretének és bátor harczának, melynek történeti értékét — az itt-ott levő tulzások daczára is — a támadások nem csökkentették, fényét a későbbi hitüldözés és szenvedések gyásza sem volt képes elhomályosítani.

Különös, hogy később a nagy eszmék és merész reformok szokott végzetes sorsa épen ezt a két könyvet érte, s a politika és korszellem megváltozásával ezek írói vagy a kiadásban résztvevők lettek közgyűlölség és üldöztetés tárgyaivá, részben áldozatokká. Oka az, hogy az *Unitárius Hitvallás és Egyház* létezésének alapkövei ezekben voltak letéve. Az itt kimondott eszméket és tanokat az ország nagyobb részében újongó örömmel fogadták, s a közrészvét az isten-egység eszméjének hihetlenül gyors elterjedését eszközölte. Nem így a Tiszavidéken s künn a római katolikus és protestáns országokban. A célja közelébe jutott mozgalom, Lengyelországot kivéve, mindenütt rendkívüli viszatetszést s boszus ingerültséget keltett. De a többiek fölött az I. *könyv* IV-ik fejezete volt az, mely csaknem fellázasztotta a hívők lelkiismeretét, hol az isteni állat [*essentia*] és három-egy isteni személy [*hypostasis*] tana I.—VIII. profán kép-rajzban volt a gúny fegyverével megtámadva és népszerűtlenítve. Az I. rajz négyszögű kőoltáron levő három isten-arcz volt, koronás süveggel, az író e megjegyzésével: Róma a *kétfejű Jánust* kiüzte templomaiból, s helyére a *három-egy Istent* állította be. A II. képen egy krakkói kápolnában levő eredeti után a külön arczu Atya

¹⁾ *Egyháztörtén. Emlékek.* II. Dávid F. irod. emlékei X. szám M iv, MIIIJ — MIIIJ lapján.

²⁾ *Egyháztörtén. Emlékek.* II. Dávid F. irod. emlékei XI. szám N iv, NIJ — NIJ lapján.

és Fiu egy testtel, de két fővel úgy van lerajzolva, hogy a fejök körüli világosságáramlatból galambképben a Szentlélek száll ki. A III. egy a pápai udvar egyik palotájában még akkor meg volt s Kelemen pápa által készített képről volt véve, mely az urvacsorai ostyában — mi a r. katolikusok közt imádás tárgya — az Istent, Krisztust és Szentlelket ostyadarabokká átváltozva [*transsubstantiatio*] ábrázolta. A IV. képen egy asztal alakú padszékben az Atya, Fiu, Szentlélek, mint *egy-öröklétü- s egyszemélyü- és egyenlőségük* egyenlő isteni méltóságban, ülve, az V. képen Jézus, mint Istentől mennyből test nélkül alá szálló alak van ábrázolva, a VI-ikban a Szentháromság, még pedig az Atya ülve, ölében tartva a keresztre feszített Jézust, mellén közbül galamb képében lebegvén a Szentlélek; a VII. Stancaro tanainak jelképe: egy egyenkaru kereszt, végein és központján kis karikák, melyekbe arcban nézve, fön van az állat [*essentia*], szemben alol az ember Jézus, jobb felől a Szentlélek, balfelől az Atya, középen a Fiu. Az író ezt Stancaro álmának mondja, a ki a Háromságon kívül kitalálta még az emberközbenjárót is, s az Egységet a Háromságban három rébbe fogott, s azután kibontott köpenyével bizonyította. A VIII. kép Melius által feltalált négy Istenséget jelképező, háromszögű s ugyanannyi drága gyönggyel ékesített gyűrű, a mik együtt az ő Jehova-Elohimját t. i. az állatban levő három személyt ábrázolják. Ezután idéztetvén a Brahminok három-koronás Istene, a Szabinusoké, a Jordán mellett fölfedezett háromságos Isten: a bántó rajzokat még bántóbb megjegyzések zárták be. „Ime — így szólnak — az Antikrisztus Cerberusa s a pápisták szentségtörő bálványai, a kiknek mérget eddig szívtuk némán, hidegen, vakon, melyek némelyike sok templomokban ma is fen van, híven ábrázolják Geryon-bálványukat! Kérik híveiket, figyelmezzenek ellenfeleikre: a minő Isteneket festenek maguknak, olyanok élnek lelkökben. Istentagadó, a ki hobortjaikat védi és követi. Ők el vannak tökélve arra, hogy azokat templomaikból elűzik, hogy az Atyát, Fiut és Szentlelket úgy, a mint a szentírás tanítja, megismerhessék.“¹⁾

E közlésre Dávid F. tulzó követőit Servetonak Kálvin ellen azon

¹⁾ *Egyháztörténelmi Emlékek*. II. Dávid F. irod. eml. X. szám IV. fejezet. E könyv, gúnyképeiért hosszasan volt üldözés tárgya. Az 1638-ki deézi és fejevári országgyűlésen I. Rákóczy Gy. erd. fejedelem alatt meghatározott: „hogy bárkinél volnának oly könyvek, irások és káromlásra formáltatott képek, melyek az akkor eligazított *Unitaria religio* ellen valók, minden ember felkeresvén, tartozzék azon évi Szent Mártonnapig a gyula-fejevári káptalanba bevinni.“ . . . E végzés egyenesen a szóban levő könyvet illette, s nem annyiban az unitárius, mint a más vallásuak elleni tartalmáért; az országgyűlés bezárta után a fejedelem rendeletére azonnal mindenkitől s mindenünnen összegyűjtettek, a képeket tárgyazó IV-ik fejezetet belőle kivágták s megégették, úgy adták vissza a tulajdonosoknak. Sokat egészen megsemmisítettek. Ez oka, hogy a ma fenn levő muzeumi s más példányokban a kárhoztatott 6 levél hiányzik. Egy ép példány a nagy nevű erdélyi udvari kancellár, gr. Teleki Sámuel marosvásárhelyi könyvtárában maradt meg, honnan én a kolozsvári unitárius főtanodai könyvtár szintén csonka példányát kiegészítettem. *Bod Péter*: *Historia Unitarior.* sat. 173. l. *Uj M. Muz.* 1850—51. II. köt. Cl. l. *Ballagi Aladár*: *A m. nyomdászat tört. fejlődése* sat. Buda-Pest, 1878. 87—88. lap.

alkalommal tett egy szenvedélyes kifakadása birta, midőn ez őt *spanyol kutyanak* nevezte, ő pedig *annak Istenét háromfejű pokoli kutyanak, Cerberusnak s hitét álmadozásnak*. Lismanin, Kálvin különös tisztelője és védenceze, a ki neki *Commentaria* című könyvét emlékül adta, Kálvin által sok más jegyzései között, az Apostol. Cseleked. XX. r. 28. versénél látta Servetora sajátkezüleg megjegyzésképen írva az idézett elnevezést, ¹⁾ melyre ő ugyanazon könyvbe oldalvást e verset jegyezte be:

*Cur tibi sim, Calvine, canis? tuus efficit ardor:
Ne canis heu dicar, sed miseranda cinis.* ²⁾

Egy nemes lélek keresztényi megrovása ez, mely jobban volt választva és inkább sujtott Serveto kifakadásánál, a mi egy nagy és tiszteletre méltó egyházat bánt — századokon át majdnem egyedüli oktatóját a keresztény emberiségnek — keserítve, jót nem eszközölve, míg Lismanin szelid szemrehányása megdöbbeneti képes a legkevélyebbnek is lelkiismeretét. . . . A mai kor Kálvint élete minden művének összemérése után a végeredmény szerint itéli meg: magasra emeli nagy szellemét, s mint a mai civilisatio egyik zászlóvivőjének, a hatalmas reformált egyháznak teremtőjét méltán dicsőíti; de e tényt s Serveto ellenében való magatartását illetőleg általános irányában barátainál a sajnálat, roszalóinál a megrovás. „Mikor Kálvin kisebbitette Castaliot s bántalmazta szegénységét — így ítél róla Nisard — rágalmazta életét. Ha neki mentségül nem szolgálna meggyőződésének jó-hiszemősége, a hittudós-hohér, ki világi karhatalommal gyújtott máglyát Serveto alá, s bántalmazásaival Gentilet Bernben megölte, ³⁾ alatta állana az emberi nem gyűlöletének és megvetésének; vitáinak személyeskedő és bántalmazó modora gyalázatára válik polemiáinak.“ ⁴⁾ . . . Ama képek közlése is viszonzás volt Melius lealacsonító és sértő csúfolódásaira, kihallgatás és ítélet nélkül megöletésüket kívánó inquisitori szereplésére. Beavatkozása teljesen jogtalan s illetéktelen. Dávid F. és társai nem tettek mást, mint más reformatorok — éltek a reformatio és gondolatszabadság közös jogával, melyet Erdélyben a törvény biztosított — s Melius mégis életükre tört, ellenök ingerelvén a fejedelmet és népet. Ez megérdemelte a visszaútasítást és megrovást; de az ellenében használt fegyver a megtorlásé volt, élével nem jó felé irányozva, csak igen gyöngén sebezve azt, a kit akartak; de azt, a kit a képközlés felelőssége csak másod sorban illetett, Dávid F.-et idővel a dévai vár-fogságba vitte. Ez az erőtulcsúly visszaélése, a hitbuzgalom tulzása volt, a mivel irodalmi csatát nyertek ugyan, de maguk és az ügy iránt oly gyűlöletet költöttek, a mi engesztelődést később eltiportatásukban keresett és talált.

E művek által elterjedtek Dávid F. és a vele tartók istenegységi

¹⁾ Az idézett hely nem igazolja azt. ²⁾ *Sandius* . . . 35. l.

³⁾ E halál két évvel később következett be, mint Kálviné.

⁴⁾ *Nisard* D. A franczia irodalom Tört. fordította *Szász Kármily* 1878. 213—14. ll.

hitnézetei az akkori tudós-világban s a hazai felsőbb társadalmi körökben, melyek nyelve akkor latin volt. De mivel Melius a négy főbb magyar város népeinek magyarul is kinyomatta Hitvallását, ezek sem mulasztották el azt. Ennek tulajdonítandó tanaiknak a nép zömében elterjedése és meggyökerezése. A könnyen megértett dolog hamar megfogant a lelkekben. Az új hiteszméket az anyai nyelv bűbájos kedvessége észrevetlenül vitte be a szivekbe, vallásos meleget és ihletet keltve föl bennök. Dávid F. két művet irt magyar nyelven, egyiket a királynak, másikat Mikola Ferencz tudós és tekintélyes magyar főurnak ajánlva, a mivel ügyének a nemességet és a városok mivel polgárságát nyerte meg. Ugyanez időben három erős hittani beszédet tartott a kolozsvári főegyházban, mely külön kinyomatra országszerte elterjedett s azokat e művébe is fölvette. ¹⁾ Az első könyvet a király címere diszesíti két vers-párral; négy részből áll: 1. Miképen homályosított meg Isten igaz tudománya? 2. Miképen rontatik meg ma is az ő Lelke ereje által? 3. Mi az igaz tudomány az Atyáról, Fiuról és Szentlélekről? 4. Miképen igazodhatik el a keresztény a mostani visszavonásokban? E mű a fenn ismertetett latinul irottnak népszerűen s élénken szerkesztett kivonata, miben csak a kifejtés és bizonyítás formája más. Az előszóból s részekből idézek némely főérdekűeket. Az ajánló-levéiben Istent hívják ítélő bírónak köztük és ellenfeleik közt; hiszik, hogy ha vallásukat megértik, jobban ítélnék felőlük. Hálát adnak Istennek, a ki őket az emberi vélekedésektől naponként megszabadítja, Krisztus országát hozzájuk közelebb hozza s felséges fejedelmök szárnyai alatt kegyetlen elleneik dühétől megoltalmazza; kéri, erősítse meg azt testben, lélekben, hogy az Isten országa az ő birodalmában épülhessen s a választottaknak legyen ebben igaz öröme. Lelkiismeretök bizonyossága vigasztalja, hogy ellenségeik megszegyenülnek, mert nem Isten igéjével, hanem szidalommal vetélkednek és oly dolgokat hintegetnek felőlük, miket álmukban sem láttak: hogy ők tanították volna, hogy az asszonyoknak nincs lelke, a bűn oka Isten, egy feleségnél többet tartani szabad. E vádakkal megmutatták, kiknek fiai, s hogy nem követik Isten ama parancsát: *Hamis tanuságot ne tégy!* . . . Az erdélyi reformatioról itt is érdekes részleteket beszél el Dávid F. a miket latin művéből kiegészítve ismertetni tanuságosnak látom. „1550. ugymond a mise római czeremoniái rontattak el, a miseénekek átalakítottak, kizáratván az éneklésből a trombita és orgona; eltöröltetett a keresztiségbeli kenet [*chrisma*], a hálántékok olajjal megkenése, nyál, só, gertya; ²⁾ egyéb megmaradt. 1553. eltöröltettek, az oltárok, faképek, templomi ékességek, czifra papi ruhák, a keresztiségben a babonázások, ördögűzés [*exorcismus*], kereszthányás, melyek a szászoknál még most is [1567.] meg vannak; 1555. Krisztus testének a kenyérben való jelenléte s az idvességnek a szentségekhez hit nélkül kötelezése, a fülbe gyónás, betegek gyontatása töröltetett el; 1556. a bábák, dajkák paraszt személyek által

¹⁾ *Egyháztört. Emlékek.* II. Dávid F. irod. emlékei XII. sz.

²⁾ Ezeket kisebb eltérésekkel latin művében is így beszéli el.

való keresztelés, a mit Stancaró a helvetikusok ellenére megtartott; 1559. a térdhajtás kirekesztetett a fennállással, a fennállás leüléssel, az urvacsorában a kovásztalan helyett közönséges kenyér hozatott be s így szünt meg végre az egész mise. A komaságot kárhoztatta Lengyelországban Laskó János, de azért sok helyen ma is [értetik 1567.] megvan; eltöröltetett a gyermekektől való kérdezősködés. Így kell megszűnni a háromságos Istennek, a két Krisztusnak, a conciliumok és atyák irásinak, hogy csak az egy Isten igéjének adassék minden méltóság; el kell pusztulni a különböző symbolumoknak, hogy csak az apostoli Credo maradjon meg, a minél ők még eddig catechismusokba semmi egyebet be nem vettek. Nekik — mondják tovább — Isten parancsa tiltja, hogy kőből való oltárt csináljanak s az oltár körül képekből, gyertyákból és szentedényekből mintegy barlangot emeljenek; el kell vetniök minden emberi szerzést, a világi bölcsesség fegyvereit, s az anyaszentegyházat az Isten beszédének kőéből kell fölépíteniök, hol az Isten csak lélekben és igazságban imádtassék. Ezután megjövendöli, mikor fog az ő vallása elfogadtatni . . . A szentírás szerint — ugymond — a zsidók 40 esztendei bujdosás után értek be az ígért földre. Krisztus a szent lelket vigasztalásukra 50 nap múlva küldötte el tanítványaihoz. Ők is közelednek az időhez, melyben céljukhoz eljutnak, mert a Luther és Zwingli közötti meghasonlásnak, a mi 1529-n volt, immár csaknem annyi ideje . . . A zsidók közt az ötvenedik volt az öröm esztendeje, midőn a szolgák elvesztett jószágukra visszatértek. Ez öröm esztendeje nekik is nemsokára el jő — mondja Dávid F. — s akkor egészen megszabadulnak az Antikrisztus fogságából, megtérnek elvesztett javaikra, amaz apostoli anyaszentegyházba, melyet a sátán igen elpusztított volt, uralkodván a Krisztus helyett. Azért reméli ezt, mert már 50 esztendeje, hogy Luther 1517. bolygatni kezdette Krisztus koporsóit, melyekbe az örök élet helyeztetett vala: a búcsut, purgatoriumot, szentelt vizet, misét sat. A mi Babylonunkon is látszik a régiről az újra által menetel, a végéről szinte az elejére jutottunk, t. i. Krisztusra és az apostoli keresztiségre. És mikor hangosabban megzendül a trombita és eltöretnek a korszók, melyekben van a lámpás, a Krisztus, akkor el kell veszni az ellenségnek minden fegyvereivel. . . . Ezt a hívek 1570. esztendőre várják, mert a babyloniai fogságnak is az 50-ik esztendőben volt vége. Azonképen az Isten az ő evangéliomát megtisztítván minden tévelygésektől, 1570-n jelenti ki a világnak, és azt, mint az apostoli egyházban tette, égi jegyekkel bizonyítandja meg. A mint János látásokról irt könyve 18. részében megvan írva; akkor lesz az embereknek bűneikből megtérése, prédikáltatik az evangéliom mind a széles világon, az igaz anyaszentegyház megépittetik, és oly békesség lesz a földön, a mi még nem volt, mert akkor minden fegyvernek meg kell égettetni, a szablyákból szántóvasak lesznek, a háboruság megcsendesedik, a Babylon pusztulásán való siralom jaj-szava hallatik mindenfelé, a Sion zászlója felemeltetik a népek között, Krisztus kilép koporsójából, a tudomány virágozni fog az egyházban, az Isten beszé-

de foganatos lesz, mint hajdan, mikor Péter egy prédikációjára 3000 ember tért Krisztus ismeretére, és öröme lesz a földnek, és a választottak az Isten dicsőségének arcát meglátják. De ez nem lesz ember erejével — mondja tovább — sőt nekik el kell tenniök Péterrel a fegyvert, nehogy fegyverrel veszsenek el, meg kell várni az időt, mikor népeért maga az Ur hadakozik. Rájok nagy munka vár. Mint Izrael népének Babylon pusztulása után az új Jeruzsálem építésében fundamentomat is újat kellett építeni: azonképen kell nekik is, mert az Antikrisztus semmi czikkelyt helyén nem hagyott a tudományban. De a mint hajdan a zsidók semmit sem árthattak a hatalmas Isten ellen, ki népének gondját viselte a szükség idején: úgy nekik is mostan sok boszuságot és szidalmat kell szenvedniök, de nem hagyja el Istenök, hanem megszabadítja lelki rabságukból. Nem késik el az Isten, mivel-hogy immár az üdv kapujánál vannak. . . .“¹⁾

Mikola Ferencznek — az istenfélő és igaz nemes férfiúnak — 1567. dec. 28-ról ajánlott meglepően szép magyarsággal irt művét avval indokolja: „hogy azoknak, kik tudományát szidalmazták, meg akarja mutatni, hogy hitvallása nem szalmából s pozdorjából való, hanem az egész derék szentírásnak folyásából, melynek ereje oly hathatós, hogy a kösziklát megrepeszti, behat a velőkbe és az embereknek gondolatjokat ketté metszi [Zsid. 4.] és avval, hogy a kik eddig az emlőtől és tejtől elszakadtak, kik az ő egyszerű tanítása szerint tisztelik az Ur beszédét, naponként nevedjenek és a megismert igazságban épülve öregbedjenek, míg tökéletes férfiakká levén és Istennek világosságában járván, Krisztust, az igaz világosságot a hit által magukévá tehetik. Tudja ő, hogy bajos az annyi atyák és conciliumok által sok esztendőktől fogva felépített háromságos Istentől elállani, nehéz atyjokfiainak sok szidalmát és csúfolódásait viselni; de hiszi, hogy mindenekben győzedelmes lesz a hit és szeretet, melyet a Krisztus az ő igéjével a hívek szívében gerjeszt és támaszt. Ha ezt a keresztények elméjükbe veszik, a világ szidalmát és káromlását könnyen elviselhetik, lelkiismeretök bizonyosan vigasztalni fogja őket. Hogy magáról szóljon, ő [érti pártfogóját] bizonyosságot tehet, mily nehezen ment ezen hadba és a tusakodásnak és visszavonásnak habjától mely igen rettegett. De a ki azt benne felbuzdította és vele elkezdette, oly igen erős, hogy minden ellenségi ellen megtudja oltalmazni az ő igazságát és felépítette őt minden boszuságnak és szidalomnak elviselésére. Köszöni ellenkezőinek, hogy oly kiáltásokat tőnek ellene, s az ő ítéletek szerint hamisan mindenütt eretneknek kiáltották ki; mert ha ezt nem mívelik vala, talán — mint eddig is — az Isten igazságát magában eltemette volna. Az Isten előtt, ki minden embernek szíve titkát érti, semmi el nem fedeztethetik; az előtt teszen vallást, hogy erre a vélekedésre menni nem akart, s annak minden czikkelyét elébb nem értette; de minekutána irtak és jobban mozgatták a dolgot, úgy vette eszébe, hogy mindabból, a mit az Antikrisztus az állatra és személyre nézve hamis fundamentomra épített, semmi nem

¹⁾ Az elébb megjelölt mű.

igaz és meg nem állhat.“ . . . Helyén valónak látom itt, a történetek benső kapcsolatánál fogva — habár közbeszólólag is — Dávid F.-nek az *Egy igaz Isten* ismeretéről irt könyv I. fejezetében hitváltoztatása iránt kifejezett indokait megemlíteni. „Ő — ugymond — elébb Luther műveit olvasván, a szász eklézsiák hitét fogadta el. Látván a reformatio tovább fejlődését s az idő szelleme megváltozását, minthogy a helvét hitvallásuak a szász eklézsiák több tévelygését elhagyták, azokhoz csatlakozott s állhatatosan velök volt addig, míg a sor az örök élet ama sarkalatos kérdésére jött, melyért s melynek nevében, Isten belső ihletését követve, tőlük is és minden más egyháztól elválni kényszerült. Így jutottak a kisebb dolgokról a fontosabbakra az Ur parancsából.“ . . . „Bátran irjanak immár és verjenek fejéhez minden szidalmat, ő tudja, kinek hitt, s mert hitt, az ő igéjének igazságát el nem titkolhatta, hanem szólania kellett, és Istennek segítségéből szólni akar addig, míg az Ur Isten testében a lelket táplálja, és az írásra és szólásra való erőt ad. Bízik Istenben, a mi Urunk Jézus Krisztus szent Atyjában, hogy az ő áldott szent Fia ígéretét benne megtökéli és vele nyomorult szolgálójával kegyelmessége szerint cselekszik. Nem vakmerőképen, sem egyedül maga gondolatlanul forog ez ügyben. Könyörög Istennek, segítségül hívja Krisztust; várja és érezi naponként az ő lelkének erejét ő benne, noha ellenségei különbet hirdetnek felőle. . . . Írását — ugymond tovább — két okból intézte hozzá: 1. hogy magát vigasztalhassa az igazságnak ismeretével, mert a vetélkedéseknek elejétől fogva gyűlölséges volt az ő neve sok jámbor barátinál és atyjafiánál, hogy tehetsége szerint oltalmazta az Isten igéjének igazságát és az apostalok írásának igaz folyását, s hogy ezeket megolvassván és tanulván: bátorosabb lehessen ezután s a vádolás és kárhoytatás ellen az Isten igazsága felől vallást és bizonytságot tehessen; 2. hogy legyen nyilván előtte, mit felel az ellenkező félnek, mert ők főképen ezeket az irásokat forgatják és ezekkel akarják az ő egy állatu és háromszemélyű Isteneket támogatni. Mennyire nem illenek azok a bizonytságot az Antikrisztus Istenének erősítésére, a kik az Isten igazságának szeretői, ezekből könnyen megítélhetik.“ Ez Dávid F.-nek hittani tartalom, erő és irány tekintetében egyiránt kitűnő műve. Ellenfeleinek két főérvét véve alapul: az ó-szövetségéből az *Elohim* szót, az új-ból *János evangelioma 1-ső részét*, melyeket azok a szent háromság legerősb bizonyítékaiként kívántak érvényesíteni: az elsőnek ezen magyarázatát az ó-szövetség több helyeiből, a szent atyákból, az azon kori később élt szabadgondolkozók írásiból meg nem állhatónak mutatta ki, legnagyobb theologusokra, Kálvinra is hivatkozva, a ki Mózes első könyvéről irt magyarázatában feddi azokat, kik ama szóból magyarázzák a három isteni személyt, azt erőszakosnak állítja, s mindenkit int, hogy kerüljék, mert ez a Sabellianismus támasza. A második érv czáfolatául az új szövetségi irások összevetéséből kimutatta, hogy János nem a Mózes által leirt első, természeti világteremtést, de a Krisztus általi erkölcsi, azaz második világteremtést, a kereszténység megalapítását értette, s Krisztust annak teremtőjének mondotta; idézetekkel bizonyi-

totta, hogy Krisztus magát soha Istennek, teremtőnek nem nevezte, annak nevezetni nem kívánt, az Istent Atyjának és Istenének, végperceiben is elismerte, tanítványai sem nevezték úgy, előtte legkedvesebb név volt: *az Isten fia!* . . .“ Bezáró szavaiban összevonva a mondottakat úgy nyilatkozik, hogy művét az együgyűek épülésére, az istenfélők vigasztalására és tanítása végett írta. „Érti — ugymond — sokak búsulását a mostani háborgások miatt; de jobb megpróbálniok hitőket s az irásokban való ellenkezést jól eszökbe venni, s most tusakodni azokkal, mint későbbben lelkiismeretökben megbotránkozniok. Szokás a világban, hogy valamikor Isten az ő igéje tisztítását elkezdi, szidalmaztassék igazsága. A próféták, Krisztus és az apostalok ellen is afféle kiáltás volt, hogy a békesség és egyenesség megrontói, amazok okát Krisztus szent Jánosnál a 3 részben, nem az ő igéiben, de inkább az emberekben lenni állítja, midőn így szól: *A világosság a világra jött, de az emberek inkább szerették a sötétséget.* . . . Az igazság most sem megy elő háboruság nélkül, mert a sötétség gyermekei fogva tartják a hitetleneket s mindjárt feltámadnak, ha az igazsággal annak országát kezdik ostromolni. Példa erre az apostalok Cselekedeteiben a 19-ik rész. Efesusban a Diána templomában, a hamis isteni tiszteletnek palástja alatt nagy csendesség és békesség vala — írja az apostal — azért, mert nemcsak a papoknak vala bőséges jövedelmek, hanem az egész országban a főfő mesterek: ötvések, képirók, képfaragók, gyöngyfűzők nagy fizetést vesznek vala a hamis isteni tiszteletből; mihelyt Pál oda jutott s a hamisság ellen az igazsággal kezdett tusakodni, nemde nem nagy háboruság, vetélkedés és pártütés lön-e mindjárt? Ezért Pált méltán nem lehet feddeni, hanem igen a sötétség szolgálait, kik nem szenvedhetik vala, hogy az ő tévelygések és hamis isteni tiszteletek kimutattassék. Így tesznek a mostani időben is azok, a kik a háromságos Istent oltalmazzák, s azt kívánják, hogy az emberek hunyják be szemöket és semmit se lássanak, se halljanak, se olvassanak, hanem a mint ők értik, úgy prédikáljanak és tanítsanak. Gonosz egyenesség és békesség az, mely az Isten és az ő igéje ellen van. Nem a világ bölcsességét kell néznünk, hanem a lélekét, mert ez az, a mit Jézus a keresztyéneknek adott. A hívőknek az irással való hadakozás ártalmas nem lehet; mert a mely félnél az igazság van, az ellenkező bizonyságokkal meg nem homályosítható, sőt inkább megerősítetik és az egész derék szentírásnak értelmére világosság szereztetik, a hamisság pedig nyilvánvalóvá lesz. Pál apostol tanácsát kell követnünk, hogy az irásnak az ő magyarázatát meg ne vessük, a lelket meg ne fojtsuk s el ne öljük, tüzzel-vassal, szidalommal ne kergessük, mert evvel mind Istent, mind lelkiismeretünket megbántjuk.“ . . .¹⁾

Dávid F. és társai — úgy látszik — jól ismerték a sajtó hatását, midőn Melius egy latinul és egy magyarul írt könyvére három-három könyvvel feleltek, az első csatornán a felsőbb értelmiség, az utolsón a magyar és székely nép közé juttatván el eszméiket. A képekkel illus-

¹⁾ *Egyháztörténelmi Emlékek.* II. Dávid F. irod. emlékei XIII. szám.

trált művek hatása főként rendkívüli volt: ingerelte az új után való kíváncsiságot, csiklandozta az elméknek a pikáns iránti fogékonyságát; ezenkívül vegyült hozzá a magyarral vele született szabadságszeretet némi tulzása is. A reformatio szokatlan eszméi mint galvánfolyam áthatották a kedélyeket, s a száz meg száz példányban megjelent könyvek izgató tartalma árként sodort magával mindent. Meg is látszott megdöbbentő hatása az egész országban, más ábrázatot váltott a társadalom. A betegeskedő király halála esetére végrendeletet készítvén, a szept. 8—17-iki országgyűlés annak végrehajtására a három nemzetből és a titkos tanácsosokból nyolcz biztost választott, s bár közöttük mindenféle vallásuak voltak, a hűségesküt mindenkitől unitárius esküformával kivánták be. „Esküszünk — így szól az — az Atya mindenható Istenre, mennynek és földnek teremtőjére, a mi Urunk Jézus Krisztusra, az ő szent Fiára, és ezeknek Szentlelkére, hogy mi elszakadás nélkül ország javát, megmaradását keressük. . . .”¹⁾ Élénk színekkel festi, főleg a magyarországi közhangulatot Thuri Mátyás a Tisza mellékéről, wittenbergi egykori tanáraihoz írott levelében. Megküldvén Bullingerhez Blandrata és Dávid F. műveit, írja, hogy lelke szörnyű fájdalom nélkül emliteni sem képes e veszedelmes emberek tanainak előhaladását. „Írt — ugymond — erről Wolf tanárnak is, a miből meglátszik, mekkora veszélyben forognak boldogtalan eklézsiáik. Ezek sikere felbátorította közöttük Egri Lukácsot, hogy az Erdélyen kívüli eklézsiákban is hasonló mozgalmat indítson. De kísérletének nem volt amazokéhoz hasonló sikere; mert a zsinatra egybehívott papság erősen ellene szegült s a mint értette, most Svendi Lázár — német tábornok — által fogságba van téve. Vajha Isten megmutatná rajtok boszuállását! Vajha elkeseredett szemei meglátnák azt, a mit egykor oly kimondhatlanul kedves előadásában tőle hallott, s a miben ő most is némi vigasztalását találja, *hogy egy században is senki büntetlenül Krisztus ellen nem szegült.* Sok veszély érte szerencsétlen hazájukat a közelebbi időkben, de azoknál nagyobb s gonoszabb ezen eretnekek dühe által sok jámborok lelkiismeretének mostani veszedelme. Nekik — ugymond — kik látják ezeknek Isten ő felsége és Fia elleni vakmerő törekedését, és a kik az ő igazságainak nemcsak terjesztői, de védői is, kötelességök ezt büntetlenül tovább nem tűrni. Kezeikben vannak ama fegyverek, a mikkel ellenök harczolni kell. Istenibb jótéteményt velök nem gyakorolhat — ezek végzavai — mintha ir valamit a mi ezek dühe ellenében őket tudósabbakká teszi.”²⁾ Ugyan Wolfhoz írt levelében írja: „hogy Blandrata törekvéseiről már szólt vele, most az azutániakat írja meg. Ez a veszedelmes orvos — ugymond — már szinte az egész belső Erdélyt megmérgezte. Meg kell vallaniok, hogy sem Ariustól, sem a régi századok

¹⁾ *Erdélyország Történetei Tára*, Gr. Keménytől és N. Ajtai Kovács Istvántól. I. köt. 82—92. ll.

²⁾ *Miscellanea Tigurina*. II. Theil, Zürich MDCCLXXIII. 209—212. ll. *Lampe* . . . 219—220. ll.

más eretnekeitől Isten és Fia ellen ennyi káromlás nem került ki, mint ezektől most. Geryon- és Janus-képekben s háromszögű gyűrű alakjában, hallatlan módon gúnyolták ki a Szentháromságot, s őket Antikrisztusoknak csúfolják. Magyarország még mentve van tőlük, csak az egy Egri Lukács, Dávid Eerencz czimborája kezdette volt titkon mérgét másokra is kiterjeszteni. Elküldötte könyveiket — írja tovább — Bullingernek, most küldi Bezának, s miután azokból láthatják, mily méltatlanul bántják Istent ama kutyák, az ő tisztök az eklézsia jövőjéről gondoskodni. Ne engedjék e dühös fenevadakat a kegyesek seregében büntetlenül dühöngeni. Erősítsék meg a már csaknem ingadozni kezdő eklézsiákat. A mint értesült, a tudós Simler Josiás tanár e tárgyról nemsokára könyvet bocsát közre; ha teszi, isteni jó-tétet gyakorland eklézsiáikkal, a mit hogy tegyen meg, kéri, de kériék ők is, indítsa meg őt legtöbb eklézsiájuk elszomorító állapota, a mi a vélekedések mostani nagy változásában igen sok jámborok lelkiismeretét veszélyezteti. . . .¹⁾

E levelek 1568. márcz. 28-ról vannak írva, az 1567-n megjelent unitárius könyvek és 1568-ki márcziusi fejevári nagy hitvita utóhatása alatt; de hogy Wittembergbe a Tizamelléki papságtól 1567. folyamában is, erkölcsi gyámolítást kérő levelek mentek, kitetszik Ribini egyháztörténetének ez évre tett feljegyzéseiből. „Terjedni látván — írja ő — a wittembergi egyetemi tanárok egész Erdélyben és Magyarországon Socin vallását, 1567. májusban Magyarországra, júniusban Erdélybe levelet irtak, s bőv szavakban fejezték ki az ő veszedelmük és sanyargattatásuk miatti fájdalmakat. Az elsőben írják, hogy nem sirathatnák meg eléggé a köznyomort és veszélyt, a mi a Socinianismus ügye miatt az egész emberiségre, főleg pedig egyházukra háramlik, s annak romlását siettetik, még ha könnyeiknek oly nagy lenne is tömege, mekkora a mellettök elfolyó Elbe-vizén naponként alágördül vagy a mennyit a folyamok és tengerek mindennap el- és visszagörgetnek [*in dies volvunt ac revolvunt*]. S bár nehezökre esik, hogy az Arius-féle tévelyek ismét megújulnak, és az igaz Isten iránti kegyesség sokakban hűledez, [*algere*], bíznak még is, hogy Isten Fiának egyházára s a hullámoknak leginkább kitett erdélyiekre gondja lesz, mert oly hatalmas Krisztus örgondjának segedelme, hogy egyházát Dacia kösziklái között is megvédelmezni bírja. Serkentik azért, hogy az egyenetlenkedésektől szünjenek meg, s kegyes eszközökkel hassanak oda, hogy főleg a szász eklézsiák, melyek az evangéliom igaz tudományát vallják, Socin tévelyeitől menten maradjanak.“²⁾

Ez év az Unitárius Egyház történetében a szántás-vetés ideje volt; a mag jól megművelt földbe lőn elhintve. Csak az isteni gondviselés védő kegyelme, az erkölcsi világ napjának életadó melege volt szükséges, hogy kikeljen s az időnek teljességében aratásra kész gabonává fejlődjenek.

¹⁾ *Lampe* . . . 220 – 223. ll.

²⁾ *Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae sat. Joannes Ribini*. 1787. 216. l.